

# Виховання у старших підлітків відповідальності як соціально та особистісно важливої риси характеру



**Сергій НОВИК,**

викладач Полтавського національного педагогічного університету  
імені В.Г. Короленка

**Виховання учнів сучасної української школи має орієнтуватися на громадянські та національні цінності, що базуються на вимогах до гідного члена суспільства. У Концепції національно-патріотичного виховання молоді наголошується, що сьогодні «ідеалом виховання виступає різнобічно та гармонійно розвинений національно свідомий, високоосвічений, життєво компетентний громадянин, здатний до саморозвитку та самовдосконалення», а також зазначається, що «головною домінантою національно-патріотичного виховання молоді є формування у особистості ціннісного ставлення до навколишньої дійсності та самої себе, активної за формою та моральної за змістом життєвої позиції» [5].**

Найважливішим періодом виховання цих якостей є старший підлітковий вік – 13–16 років. Саме в цей час актуалізується світосприйняття підлітка, освоюються способи узгодження в його соціальній поведінці зовнішнього і внутрішнього, індивідуального і загального. В цьому віці, на думку науковців, визначається, «чи молода людина матиме щасливе майбутнє, чи вона виросте особою занадто чутливою і психічно незрілою», з почуттям «непевності, неспокою і меншовартості» [3, с. 83]. Тобто інфантильною, залежною, психологічно неготовою приймати важливі рішення, з несформованим почуттям обов'язку, що позиціонує її як ненадійну у взаєминах, непередбачувану і, врешті, – аморальну особистість, здатну нехтувати будь-якою прийнятною у суспільстві нормою в непереборному прагненні уникнути складних для себе ситуацій.

Що раніше в дитини закладається почуття особистісної та громадянської гідності, то ймовірніше, що вона свідомо прийме і всіляко реалізуватиме в житті важливі для суспільства моральні цінності. При цьому регулятором соціально-моральних відносин людини і суспільства є насамперед відповідальність. У педагогічному сенсі вона розглядається як риса характеру, що визначає здатність людини брати на себе певні зобов'язання та докласти максимальних зусиль для їхнього виконання і тісно пов'язана за своєю сутністю з такими психологічними та етичними категоріями, як совість, честь, мораль, воля, самоповага, гуманність.

У старшому підлітковому віці, коли мають бути сформовані основні особистісні засади дорослості, саме відповідальність розглядається як найважливіший критерій соціальної зрілості людини, її готовності до самостійного життя, відповідного гуманістичним цінностям суспільства.

Увага до досліджень, пов'язаних із старшим підлітковим віком, характерна для багатьох вітчизняних і зарубіжних науковців, що засвідчує його об'єктивну і суб'єктивну складність, насиченість проблемами, які потребують психолого-педагогічного аналізу та корекції.

Вивчення цього вікового періоду у вітчизняній науці спирається на ідеї В.Сухомлинського, І.Беха, В.Білоусової, Г.Костюка, В.Моргуна. Увагу українських науковців останніми роками привертають такі проблеми, як: виховання у старших підлітків гуманістичних цінностей, доброчесності, духовності, моральної та національної свідомості, громадянськості (К.Дорошенко, Н.Долгая, К.Журба, В.Кіндрат, О.Коваленко, О.Колонькова, О.Коржова, О.Лаврентьєва, А.Малихін, О.Степанова, С.Стефанюк, М.Тимчик, К.Чорна, І.Шкільна, О.Шкурін, Н.Юнг); здоров'язбереження у практиці виховної роботи з учнями старшої школи, формування відповідальності за свій психічний стан (Т.Галенко, Т.Денисовець, В.Кузьменко); валеологічного (О.Зварищук, В.Кузьменко, Т.Шаповалова), статевого (О.Василенко, О.Рибалка) виховання; соціально-адаптаційні та комунікативні аспекти життя підлітків (Н.Бісик, В.Драченко, Н.Мирончук, Г.Назаренко, М.Рись, О.Рудіна, В.Тернопільська, В.Черний, О.Чуланова).

Проте підлітковий вік, як психолого-педагогічний та соціальний феномен, є надзвичайно мінливим явищем, що своєю динамічністю та суперечністю спонукає до подальших пошуків, зумовлених необхідністю забезпечення насамперед самого підлітка від деструктивних наслідків кризових явищ цього періоду. Тож проблема виховання в нього відповідальності як соціально та особистісно значущої риси в кожній соціальній ситуації набуває нового змісту, потребує вдосконалення засобів виховного

впливу, орієнтує педагога на врахування потреб і можливостей самого підлітка як найвагоміших чинників виховного успіху, а отже, є актуальною для кожного нового покоління, що вбирає в себе виклики і суперечності свого часу.

**Метою статті** є розгляд особистісно та соціально значущих особливостей старшого підліткового віку на основі категорії «відповідальність», що розглядається нами як стрижень психологічної перебудови дитини на межі вступу в доросле життя, і визначення відповідних їм принципів, що становлять засади виховання у сучасних підлітків цієї риси характеру.

Особливості старшого підліткового віку пов'язані, насамперед, з тим, що в цей період людина починає активно освоювати соціальне середовище вже не лише як об'єкт соціального впливу, а й як його суб'єкт. Це цілком закономірно: назріває необхідність професійного самовизначення, що часто актуалізується й вимогами профільного навчання; фізичний розвиток дозволяє почувати себе дорослим; ставлення оточуючих спрямовує на усвідомлення розширених можливостей; міжстатеві стосунки набувають незвичного характеру і диктують нові форми поведінки; зростає вагомість неактуальних досі аспектів світобачення; зростають запити на прийняття підлітком відповідальних рішень, значущих для нього самого та тих, хто із ним поруч. Ці та інші проблеми час від часу призводять до більш чи менш яскраво вираженої розгубленості, що у своїх крайніх формах може виявлятися як у депресії, апатії, так і мати агресивний характер, спричиняють психологічні травми оточуючим і самому підлітку, загрожують значущими для його нинішнього і подальшого життя помилками.

Важливе завдання педагога – підготувати дитину до цього непростого періоду, а з його настанням – бути особливо уважним до свого вихованця, намагатися вчасно йому допомогти. Однак успішне подолання кризових явищ старшого підліткового віку можливе за умови, що сама людина здатна адекватно оцінити ситуацію, що склалася, і себе в її контексті, вміти передбачати наслідки своїх дій і рішень, не відкидати соціально схвалювані норми поведінки, вбачаючи в них лише гальмо для свого самовираження.

Тому увага педагогів щодо старшого підлітка, зазвичай, особливо зосереджена на вихованні в нього відповідальності як регулятивної риси характеру, або, ще глибше, стрижневої цінності особистості [4]. Адже саме відповідальність сприяє виробленню здатності вдумливо ставитися до обставин свого життя, гармонійно поєднувати бажання з обов'язками, обмірковувати власні вибори в контексті причинно-наслідкових зв'язків особистого та соціального буття, допомагає виробити міцні життєві принципи і проектувати на їхній основі найважливіші рішення. Фактично сформованість цієї характеристики означає для людини здатність самотужки реалізуватися в соціумі, усвідомити сенс свого існування і втілювати його у відповідній діяльності.

Теоретичне і практичне вивчення проблеми дає підстави стверджувати, що виховання відповідальності, як один із аспектів педагогічного впливу на старшого підлітка, передбачає дотримання принципів, важливих для успішності цього процесу. Охарактеризуємо їхню сутність.

**1. Принцип аксіологічної обумовленості.** Відомо, що людина більш послідовна у прийнятті на себе відповідальності щодо реалій, які втілюють вагомі для неї цінності. Тому виховання відповідальності передбачає розширення кола цих цінностей, акцентування їхньої значущості. Це є важливим, адже, як наголошує академік І.Бех, «сформовані цінності стануть системним мотивом виховання в суб'єкта наступної духовної цінності», тобто забезпечать подальший процес освоєння цінностей духовного, морального буття юної людини [2, с. 51]. Отже, відповідальність як риса особистості успішніше формується на ґрунті засвоєння цінностей тієї спільноти, до якої підліток належить і норми поведінки в якій освоює.

**2. Принцип діяльності.** За твердженням Н.Ткачової, цінності постають під час практичної діяльності людей, коли вони не лише пізнають властивості природних і соціальних явищ, а й намагаються їх оцінити з погляду встановлення їхньої користі (шкідливості). Науковець вважає, що з одного боку, вони є основою для формування індивідуальних життєвих пріоритетів, а з другого – виконують функцію регулятора соціальної взаємодії з іншими людьми» [6, с. 126].

Водночас саме діяльність як цілеспрямована активність людини є джерелом її самореалізації, наповнюючи конкретним змістом соціальну сторону людського життя. У взаємодії (взаємодіяльності) виявляється і відповідальність як особистісна та соціальна характеристика людини. Тому особливу педагогічну цінність щодо виховання у старших підлітків відповідальності мають ситуації співпраці, коли вчитель, вихователь, тренер паралельно з головним змістом діяльності має змогу аналізувати і коригувати з позицій особистісно орієнтованого підходу таку рису свого вихованця, як відповідальність – почуття обов'язку щодо себе як гідного суб'єкта власної життєтворчості та тих, хто перебуває поруч, щодо своєї праці, того середовища, в якому він самореалізується.

**3. Принцип оптимального підпорядкування.** Дослідження засвідчують, що для старшого підлітка актуальною є суперечність між потребою саморозвитку і несформованістю здатності до нього [1]. Старшокласник зазвичай прагне почуватися самостійним та незалежним, проте не завжди усвідомлює, що така можливість може бути повноцінно реалізована в соціумі лише за умови сформованої в нього відповідальності як основи конструктивної самоврядності.

Не заперечуючи міркування, що відповідальність ґрунтується на вимогливості до самого себе і підпорядкованості прийнятим у суспільстві

нормам, наголосимо, що жорстке регламентування життя підлітка, його поведінки, критичне ставлення до здійснених ним виборів не є ефективним у вихованні відповідальності, може розглядатися лише як тимчасова, ситуативна форма впливу на особистість, яка має доповнюватися стимулюванням її аналітичного мислення, розширенням уявлень про норми суспільної взаємодії.

В.А. Семиченко, аналізуючи проблему педагогічного управління, його стилю і міри, підсумовує: «для формування особистості потрібний певний оптимум директивності... Вирішення проблеми – в досягненні такої взаємодії між дорослими та дітьми, за якої встановлюється баланс між свободою та керуванням, між самостійністю та допомогою. Відсутність як першої, так і другої або порушення зв'язків між ними призводить до істотних недоліків в індивідуальному розвитку. Тому вихід полягає в інструментуванні як засобу надання вільної поведінки, так і характеру й спрямованості керування» [8, с. 120–121]. Отже, виховання відповідальності у старших підлітків ґрунтується не на максимальному тиску і не наданні надмірної свободи дорослими, а насамперед – ситуативно зумовленої допомоги, що в цьому віці має надаватися коректно й тактовно, з урахуванням гострої потреби підлітка в повазі до його вибору.

**4. Принцип узгодження індивідуального вибору та суспільної вимоги.** Поняття відповідальності – нерозривне з поняттям вибору, що стосується найрізноманітніших аспектів особистого та суспільного життя. Для ситуації вибору зазвичай характерним є те, що незріла особистість орієнтується насамперед на власні потреби та бажання. Проте не можна вважати зрілим і такий вибір, за якого відома апріорі (наприклад, декларована в родині чи класному колективі) або ж гіпотетична (змодельована в уяві самого старшокласника) суспільна оцінка розглядається як найвагоміша підстава для того чи іншого вчинку. І річ не лише в тому, що життєвий досвід старшого підлітка, його аналітичні здібності, та, врешті, й потенційна мінливість ситуації часом не дають змоги сповна визначити, який саме вибір буде, з огляду на суспільну мораль, найбільш позитивним. Більш важливо, що не інтеріоризований, орієнтований на зовнішні щодо особистості вимоги вибір, продукує лише ілюзорну копію відповідальності за нього, тобто дає суб'єктові підстави переглядати своє рішення, відмовлятися від нього через те, що воно надто далеке від його справжніх намірів та інтересів, і виправдовувати цим свою особистісну та соціальну аморфність.

Отже, виховання відповідальності передбачає насамперед здатність до цілісного аналізу варіанту рішення, його максимальної узгодженості одночасно із мораллю, що втілює вимоги суспільства до особистості, та совістю, що втілює вимоги особистості до самої себе, і сприяє далі глибокій інтеріоризації суспільної моралі в системі її цінностей. Як носій суспільної моралі, педагог має побудувати виховну

взаємодію зі старшим підлітком так, щоб прийняте рішення сприяло усвідомленню можливості й необхідності такої узгодженості, посилювало відчуття належності до суспільства, а не ворожості й відчуження.

**5. Принцип об'єктивності.** Варто враховувати, що моральна вимога – явище узагальнене, певною мірою стандартизоване, тоді як ситуація завжди має конкретні ознаки, які надають їй своєрідності і водночас морально-етичної невизначеності. Іноді саме ці ознаки заважають правильно зрозуміти ситуацію, штовхають підлітка до прийняття подвійних стандартів. Так, один і той самий вчинок (для прикладу, висловлення ним осуду певних дій свого однокласника) на стадії прийняття рішення може оцінюватися по-різному: залежно від того, в яких стосунках підліток перебуває з цим однокласником (як непорядний по відношенню до товариша чи цілком виправданий у нейтральних або ворожих стосунках), його статусу в класному колективі (недоречний або правильний щодо лідера, негарний або закономірний стосовно аутсайдера), попереднього досвіду взаємодії (ефективний або даремний). Саме розуміння ситуації в цілому дає змогу не лише відреагувати на певні її аспекти відповідно до суспільних норм, а й диференціювати можливі форми реакції (осуд – відкритий чи прихований, категоричний чи ні, повний чи частковий щодо окремих аспектів обговорюваних дій; з акцентом на неприйнятність або співчуття і розуміння); обрати такий її спосіб, який найповноцінніше інтегрує норми суспільної моралі та власне бачення школярем своєї ролі в умовах, що склалися.

Отже, виховання відповідальності – це насамперед, виховання здатності до об'єктивного оцінювання ситуації, вміння бачити її справжню сутність, що дає змогу зробити вибір, який враховує не лише актуальні пріоритети старшого підлітка, а, відкриваючи перед ним широку перспективу причинно-наслідкових зв'язків, сприяє вибудовуванню конструктивної стратегії власного життєтворення.

**6. Принцип індивідуальної готовності.** Безперечно, що кожний успішний виховний результат є результатом сформованості його особистісних передумов. Це необхідно враховувати й у вихованні відповідальності в старших підлітків.

Спонукаючи людину до прийняття певного обов'язку, варто пам'ятати: міра відповідальності, що її здатна нести людина, є індивідуальною. Не заперечуючи, що під час дорослішання ця міра має зростати, ми повинні, однак, бачити межу, якої сягають можливості конкретного суб'єкта. Особливості темпераменту та характеру, недостатнє делегування відповідальності в родині, низька вимогливість педагогів іноді спричиняють застигання вже майже дорослої за віком людини в зоні мінімальної відповідальності. Якщо у певній ситуації міра покладеної відповідальності різко зростає, то за її надміру підліток може зламатися, опинитися в стані

внутрішнього конфлікту, депресії, навіть набути суїцидальних настроїв.

Тому в процесі виховання відповідальності педагог повинен уміти визначити потенціал школяра, посприяти його розвитку, допомогти сформуванню конструктивних рішень, але не допускати, щоб відповідальність набула непосильної для нього ваги. Варто пам'ятати, що досвід невиконаних зобов'язань є негативним виховним чинником, що формує невпевненість у собі, необов'язковість, і часто є наслідком саме неадекватних за особистісними можливостями рішень.

**7. Принцип самопізнання** передбачає розширення уявлень підлітка про себе. Вибір, за який людина хоче і може нести відповідальність, має відображати найвагоміші характеристики її власного «Я», базуватися на розумінні та прийнятті тих переваг і обмежень, які людина обирає на шляху своєї життєтворчості. Незважаючи на те, що старший підліток уже має досить значний соціальний досвід, запитання «Хто я? Який я? Що я можу? На що я маю право, чи, навпаки, не маю?» в підлітковому віці постають особливо гостро. Тож у змісті спілкування зі старшокласниками педагог повинен передбачати їхню потребу в аналізі власних переваг і недоліків, особливостей стосунків з іншими людьми, з'ясування сенсу таких понять, як дружба, кохання, сімейні цінності тощо. Значущими щодо цього можуть стати спецкурси, під час яких підліток за тактовного керівництва педагога навчатиметься здійснювати якомога об'єктивніше самопізнання [7].

У контексті виховання відповідальності самопізнання розглядаємо як підґрунтя для корекції підлітками своїх якостей, привід для аналізу реальних і потенційних можливостей особистості. Тож вважаємо, що навчання підлітка самопізнанню і конструктивному самоаналізу є незамінним для формування когнітивних і процесуальних засад відповідальності.

**8. Принцип емоційної рівноваги.** Відповідальність за прийняте рішення розглядаємо як чинник більш або менш помітного психоемоційного дискомфорту, спричиненого необхідністю виконувати взяті на себе зобов'язання, орієнтуватися на інтереси інших людей, «тримати удар» у разі невдачі. Гіпертрофія екстернального локусу контролю, схильність перекладати відповідальність за свою долю на інших – заманливий вихід для підлітків, що не готові самостійно розв'язувати проблеми своєї життєорганізації. Тому важливе завдання педагога – знайти чинники компенсації, які трансформують цей дискомфорт у задоволення своїм рішенням, усвідомлення власної значущості. Джерелом такої компенсації є усвідомлювані підлітком перспективи зростання свого суспільного авторитету, формування позитивного іміджу як людини слова, надійного товариша, що може розраховувати на емоційну підтримку у будь-якій ситуації, а також переборювання в собі таких якостей, як легковажність, схильність до порожніх обіцянок, непослідовність. У підлітка

повинне формуватися переконання, що саме відповідальність є нормою міжлюдських взаємин, а носій цієї якості має вагомі підстави для соціального визнання як порядна і надійна людина.

Отже, проблема виховання відповідальності є актуальною не лише в старшому підлітковому віці. Але саме тоді педагог повинен приділити їй особливу увагу, оскільки надалі цей процес майже повністю відбувається в царині самовиховання. Виокремлені принципи виховання відповідальності у старших підлітків дають змогу акцентувати увагу на індивідуальних, вікових та соціальних чинниках, що впливають на його результативність, і сприяють вибору оптимальних форм та методів для вирішення окресленої педагогічної проблеми.

Подальшим напрямом наших досліджень вбачаємо вивчення особливостей виховання відповідальності у старших підлітків в умовах навчальної та позаурочної діяльності, зокрема, під час їх залучення до різних форм міжособистісної взаємодії.

### Література

1. Бевз О.П. Педагогічна підтримка особистісного саморозвитку обдарованих підлітків у школах США: автореф. дис. ... канд. пед. наук 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки / Олена Павлівна Бевз. – Суми, 2012. – 20 с.
2. Бех І.Д. Особистість у просторі духовного розвитку / Іван Дмитрович Бех. – К.: Академвидав, 2012. – 256 с.
3. Головінський І. Педагогічна психологія / Іван Головінський. – К.: Аконтіт, 2003. – 290 с.
4. Золотухіна С.Т. Відповідальність як стрижнева цінність особистості / С.Т. Золотухіна, Л.Д. Зеленська, Р.М. Зеленський [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://bubook.net/book/318-gumanizaciya-navchalno-ovivnogo-procesu-zbirmik-naukovix-prac-specvip-10/13>
5. Концепція національно-патріотичного виховання молоді [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://osvita.ua/legislation/other/5397/>
6. Наукові підходи до педагогічних досліджень: монографія / за ред. В.І. Лозової. – Харків: Вид-во Віровець А.П. «Апостроф», 2012. – 348 с.
7. Петрище В.Ю. Самопізнання та соціалізація підлітка. курс за вибором для учнів 8–10 класів / В.Ю. Петрище [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://te.zavantag.com/docs/416/index-141724-11.html>
8. Семиченко В.А. Психологія педагогічної діяльності / Валентина Анатоліївна Семиченко. – К.: Вища школа, 2004. – 335 с.



### Анотації

**Сергій НОВІК**

**Виховання у старших підлітків відповідальності як соціально та особистісно важливої риси характеру**

У статті розглядається категорія відповідальності в її соціальному та педагогічному сенсі. Аналізується значення відповідальності в особистісному та соціальному становленні старших підлітків.

Визначаються принципи, що становлять основу виховання відповідальності у практиці роботи зі старшими підлітками.

**Ключові слова:** відповідальність, старший підліток, виховання, вибір, рішення, особистісна цінність, аксіологічний підхід.

**Сергей НОВИК**

**Воспитание у старших подростков ответственности как социально и личностно важной черты характера**

*Рассматривается категория ответственности в её социальном и педагогическом смысле. Анализируется значение ответственности в личностном и социальном становлении старших подростков. Определяются принципы, лежащие в основе воспитания*

*ответственности в практике работы со старшими подростками.*

**Ключевые слова:** ответственность, старший подросток, воспитание, выбор, решение, личностная ценность, аксиологический подход.

**Sergiy NOVIK**

**Education in teenagers responsibility as a socially and personally important traits**

*Describes the category of responsibility in its social and pedagogical sense. Analyzes the value of responsibility in personal and social development of older adolescents. Define the principles underlying education responsibility in the practice of working with older teenagers.*

**Keywords:** responsibility, older teenager, education, choice, decision, personal value, axiological approach.

## **ПОДІЇ, ЗАХОДИ, ПРЕЗЕНТАЦІЇ**

### **Семінар-презентація «Патріотизм як цінність і консолідуєча основа нації»**

28 січня в Національній академії педагогічних наук України відбувся семінар-презентація «Патріотизм як цінність і консолідуєча основа нації». Організатором заходу виступив Інститут проблем виховання НАПН України.

Представники наукових установ НАПН України, Міністерства освіти і науки, обласних інститутів післядипломної педагогічної освіти, директори регіональних центрів туризму і краєзнавства учнівської молоді, спеціалісти-практики освітянської сфери обговорили актуальні питання патріотичного виховання дітей та молоді, вироблення подальших кроків у цьому напрямі на засадах взаємодії широкого кола різних соціальних інституцій і організацій.

Визначення технологій виховання справжнього патріота – актуальне завдання для науковців. У дитини треба саме виховати, а не нав'язати ті цінності, які сформує у наших юних громадян правильне розуміння патріотизму як почуття належності до землі, на якій вони живуть, українського народу, гордості за державу, відповідальності за її долю, – наголосив перший віце-президент НАПН України Володимир Луговий. Він зачитав привітання від Комітету Верховної ради України з питань науки і освіти на адресу організаторів та учасників семінару-презентації і закликав до виключно предметного обговорення цієї теми.

Академік-секретар Відділення загальної педагогіки та філософії освіти НАПН України Ольга Сухомлинська присвятила свій виступ розгляду теми патріотизму у вітчизняній традиції і зарубіжній практиці. Директор Інституту проблем виховання НАПН України, дійсний член НАПН України Іван Бех представив проблему патріотизму в сучасному науковому осмисленні.

Науковці Інституту проблем виховання презентували результати дослідно-експериментальної

роботи з виховання патріотизму зростаючої особистості. Найвагомим доробком Інституту в 2014 році стала розробка Програми українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді. Під час її написання було проаналізовано основні проблеми та тенденції виховання патріотизму особистості в сучасних умовах.

Катерина Чорна, завідувач лабораторії громадянського та морального виховання Інституту проблем виховання НАПН України, ознайомила учасників семінару з особливостями сучасного українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді. Про хід і результати дослідно-експериментальної роботи Інституту проблем виховання НАПН України щодо виховання патріотизму зростаючої особистості поінформувала Галина Назаренко, проректор з науково-методичної роботи Черкаського обласного інституту післядипломної освіти педагогічних працівників.

Досвід роботи щодо виховання почуття патріотизму у дітей і молоді присутнім представила директор методичного центру управління освіти та науки Дніпропетровської міської ради Олена Саєнко. Пріоритетність національно-патріотичного виховання учнівської та студентської молоді в спільній науково-освітній проектній діяльності НАПН України і Хмельницького ОЕНЦУМ стала темою виступу методиста Хмельницького обласного еколого-натуралістичного центру учнівської молоді Хмельницької обласної державної адміністрації Олени Зотової.

Учасники семінару-презентації «Патріотизм як цінність і консолідуєча основа нації» підготували рекомендації для науковців, педагогів-практиків і всіх тих, хто причетний до виховання майбутніх громадян України.

*За інф. офіційного сайту НАПН України*